

HIERONIM FOKCIŃSKI

W SPRAWIE ODTWORZENIA
ŚREDNIOWIECZNEJ SIECI PARAFIALNEJ
W DIECEZJI POZNAŃSKIEJ

Na przestrzeni ostatnich kilkunastu lat ukazało się sporo prac monograficznych poświęconych problematyce średniowiecznej organizacji parafialnej. Najdokładniej z tego okresu znana jest sieć parafialna diecezji krakowskiej¹. Dzięki pracy ks. J. Nowackiego także diecezja poznańska zaliczana jest do lepiej zbadanych². Dlatego w próbie wstępnej syntezy przeprowadzonych dotychczas badań, podjętej przez środowisko naukowe KUL, ustalenia z terenu poznańskiego służyły niejednokrotnie za podstawę do szerszych wniosków i uogólnień. Zwrócono jednak uwagę, że stwierdzenia Nowackiego nie zawsze budzą pełne zaufanie³. Tak ogólnie tylko zasygnalizowana sprawa zasługuje z wielu racji na dokładne zbadanie.

Cel niniejszych uwag jest skromniejszy. Pragniemy przede wszystkim potwierdzić konieczność pełnej weryfikacji przedstawionych przez Nowackiego wyników i na podstawie zebranego przezeń materiału podać nową próbę liczbowego ujęcia rozwoju sieci parafialnej w omawianym okresie. Konkretnie, zamierzeniem tej pracy jest: 1. na przykładzie wybranych dekanatów wskazać na typowe i najczęściej powtarzające się rozbieżności, błędy i braki w sposobie ustalania czasu powstania poszczególnych parafii; 2. podać odmienne w ujęciu, ale bardziej odpowiadające rzeczywistym ustaleniom autora, zestawienie statystyczne parafii diecezji poznańskiej do r. 1510.

¹ W oparciu o bogatą literaturę i własne badania najpełniej powyższe zagadnienie opracował E. Wiśniowski (*Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*. W: *Kościół w Polsce*. T. 1: *Średniowiecze. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce*. Pod red. J. Kłoczowskiego. Kraków 1968).

² *Dzieje archidiecezji poznańskiej*. T. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*. Poznań 1964.

³ Wiśniowski, jw. s. 271; S. Litak. *Struktura i funkcje parafii w Polsce*. W: *Kościół w Polsce*. T. 2: *Wiek XVI-XVIII*. Kraków 1970 s. 300.

1. OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA OPRACOWANIA NOWACKIEGO

Obszerny, liczący ponad 250 stron, rozdz. XII — „Kościoły parafialne” — wypełniający znaczną część tomu *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój* — urasta do rozmiarów osobnej rozprawy⁴. Tematycznie łączą się z nim ściśle: rozdz. XIII — „Kolegiaty”, XIV — „Prepozytury i mansjonarie”, a zwłaszcza rozdz. XV — „Kościoły sukursalne i kaplice — kapelanie grodowe — kościoły szpitalne”. Nadto szereg rozproszonych uwag na temat poszczególnych kościołów można spotkać w rozdziałach wcześniejszych, omawiających granice diecezji, organizację dekanalną i archidiaconalną.

Rozdz. XII rozpoczyna ogólny wstęp zatytułowany — „Zagadnienia prawno-historyczne”. Bardzo szkieletowo została tu omówiona geneza organizacji parafialnej w Kościele i jej recepcja na ziemiach polskich. Wspominając różnice zdań na ten temat sam autor opowiada się zdecydowanie za wczesnymi początkami parafii w Polsce. Jego zdaniem nieliczne początkowo kościoły „były niewątpliwie już w X i w początkach XI w. kościołami parafialnymi”⁵. Zastrzega się jednak, że wszelkie ustalenia dla okresu najwcześniejszego mają charakter w dużym stopniu hipotetyczny⁶. Niezwykle fragmentaryczna i pobieżna jest także charakterystyka podstawy źródłowej, uzupełniana niekiedy w uwagach wprowadzających do poszczególnych dekanatów⁷. Ze względu na to, że w całokształcie dalszych rozważań znajomość bazy źródłowej ma rozstrzygające znaczenie, sprawie tej poświęcimy nieco więcej uwagi.

Dwa najstarsze, znane autorowi, przywileje erekcyjne pochodzą z końca XIII i początku XIV wieku⁸. Przyznaje też, że tego rodzaju dokumentów zachowało się w ogóle bardzo niewiele⁹. Pierwszy, pełniejszy obraz sieci parafialnej diecezji daje dopiero *Liber beneficiorum*, czyli *Księga uposażeń z roku 1510*. Sporządzona w konkretnym celu równomiernego obciążenia finansowego wszystkich dóbr kościelnych, podaje uposażenie poszczególnych kościołów, a tym samym pozwala zorientować się w ich liczbie i charakterze. Według Nowackiego *Księga uposażeń* zawiera opis 210 kościołów parafialnych, a 158 wymienia tylko z nazwy¹⁰. Nie zawiera, niestety, żadnych materiałów dla znacznych terenów

⁴ Rozdz. XII — „Kościoły parafialne” (s. 336-589).

⁵ S. 336.

⁶ S. 340, 350; to samo zastrzeżenie powtarza Nowacki często także we wprowadzeniu do tabeli statystycznej na s. 588 n.

⁷ Szczegółowiej omawia materiał źródłowy dla dekanatów: Kalisz Pomorski—Walcz (s. 385), Międzyrzecz (s. 468), Świebodzin (s. 481 n.).

⁸ S. 340. ⁹ Tamże oraz s. 342.

¹⁰ *Księga uposażeń diecezji poznańskiej z roku 1510*. Wyd. J. Nowacki, Poznań 1950 s. 20.

nie podlegających opodatkowaniu, jak: cały dekanat Wałcz — Kalisz Pomorski, dekanat świebodziński, leżący ponadto poza granicami państwa, a także bardzo rozległy archidiaconat warszawski. Dla znacznej części wyżej wymienionych terenów podstawowym źródłem, na którym autor mógł oprzeć swoje wnioski, są dopiero akta wizytacji z poł. XVII wieku. Stosunkowo późny i bardzo niekompletny materiał zawierają częściowo zachowane akta biskupie i konsystorskie¹¹. Dla obszarów północnych i zachodnich diecezji, zwłaszcza tych znajdujących się poza granicami Polski, nawet tego rodzaju źródła są rzadkie i zupełnie przypadkowe. Wszelkie sprawy — jak sądzi autor — załatwiano w osobnych oficjalatach, których dokumenty są dzisiaj nie znane¹². Ponadto ta część diecezji uległa szybko całkowitej protestantyzacji, co niejednokrotnie zatarało wszelki ślad wcześniej istniejących stosunków.

Pojedyncze akty prawne, jak: dokument bpa Andrzeja Zaremby z r. 1298, o podziale wielkopolskiej części diecezji na archidiaconaty, dokument z r. 1308, dotyczący spornego odcinka graniczącego z diecezją lubuską, czy wreszcie rejestr z lat 1488-92, obejmujący dekanaty Międzyrzecz i Świebodzin¹³, oraz podobne im fragmentaryczne zapisy dają wprawdzie pewną orientację, ale dalece niewystarczającą. W sumie trzeba więc stwierdzić, że baza źródłowa dla odtworzenia sieci parafialnej

¹¹ *Acta causarum Consistorii Posnaniensis 1403-1832; Acta Episcopalia I-XLVIII 1439-1824.*

¹² Informację powyższą podaje Nowacki przy opisie poszczególnych dekanatów: Kalisz Pomorski (s. 386), Międzyrzecz (s. 468), Świebodzin (s. 482).

¹³ W dokumencie bpa Zaremby z r. 1298, określającym granice nowych archidiaconatów regionalnych, wymieniono szereg kościołów parafialnych (s. 290-292, 349-350). Rejestr z lat 1488-1492 omawia Nowacki na s. 19-20, 481. W r. 1308 biskup lubuski Fryderyk oświadczył, że miejscowości leżące w basenie rzek Pilszy i Odry nie należą do jego diecezji (*Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski* II nr 916 s. 260). Szczególnie ten ostatni dokument wymaga pełniejszej i poprawnej analizy, gdyż założenie Nowackiego, że każda z wymienionych tam miejscowości miała kościół parafialny, jest zupełnie dowolne. Na s. 19 słowo parafia użyte jest w nawiasie, lecz na s. 482 autor jest już pewny, że były to parafie: „W dokumencie biskupa lubuskiego Fryderyka z r. 1308, wymieniającym 19 miejscowości południowej i zachodniej strefy dekanatu świebodzińskiego, jako przynależne do diecezji poznańskiej, nie powiedziano co prawda, że były to już wówczas ośrodki parafii. Ponieważ jednak każda z nich miała w świetle źródeł z XV wieku kościół parafialny, funkcję ich można bez zastrzeżeń odnieść do XIII wieku (przed 1308), zwłaszcza że pominięto w dokumencie miejscowości, które później kościołów nie miały. Wobec tego upraszcza się tu walenie zagadnienie rozwoju sieci parafii”.

Niestety, zaledwie dla 5 z wyżej wymienionych 19 miejscowości zdołał Nowacki znaleźć jakieś wzmianki w źródłach (Bytnica — s. 489, Drzeniów — s. 490, Drzewce — s. 490, Gęstowice — s. 490, Korczyców — s. 490). O pozostałych twierdzi, że powstały „najpóźniej w XIII wieku. Poza tym brak bliższych o nich wiadomości. Utracone w okresie reformacji”.

w skali całej diecezji jest wyjątkowo szczupła. Najważniejsze dokumenty, jak: *Księga uposażeń* i akta wizytacji, są tak późnego pochodzenia, że wnioskowanie na ich podstawie o stosunkach w XI, XII czy nawet XIII w. jest siłą rzeczy bardzo problematyczne. Ze wzmianki źródeł pisanych, jak stwierdza sam autor, można przyjąć, że istniało „aż do schyłku XII wieku tylko 15 kościołów w wielkopolskiej części diecezji, a żaden w mazowieckiej”¹⁴. W tej sytuacji cały ciężar dowodzenia spoczął na przesłankach pośrednich. Wylicza je Nowacki, choć bliżej nie omawia, na s. 352: „Dla hipotetycznego ustalenia czasu fundacji kościoła parafialnego należy wziąć pod uwagę także — wcześniej wspomina o znajomości „geofizycznego obrazu” — rozmiary jego okręgu jurysdykcyjnego, uposażenie beneficjum, nieraz w znaczny majątek ziemski i nawet regalia (cło, myto), stosunki dziesięcenne, główne ośrodki wielkiej własności rodowej, dawnych opoli i kasztelanii”. Nieco dalej podkreśla jeszcze znaczenie, jakie mają dla tego rodzaju badań „wezwania i tytuły kościołów”¹⁵.

Jak już wspominaliśmy najwięcej miejsca przeznacza Nowacki na przedstawienie rozwoju sieci parafialnej do r. 1510. Szczegółowy opis parafii poprzedza schematycznym wyliczeniem kościołów, których początki datuje na pierwsze trzy wieki¹⁶. Do tego zestawienia będziemy się często odwoływali w dalszej części artykułu. Jednak oprócz oczywistych błędów rachunkowych¹⁷ zawiera ono także szereg ustaleń sprzecznych z niejednym twierdzeniem autora w części szczegółowej, w której zbiera i omawia dla każdego ze znanych kościołów — niekoniecznie parafialnych — cały dostępny materiał źródłowy. Zazwyczaj dużo miejsca poświęca stosunkom własnościowym i dziesięcinnym, rodzajowi patronatu i wielkości uposażenia. Często podaje też pierwszą wzmiankę o kościele, jego wezwanie, wylicza pierwszych znanych plebanów. W wielu wypadkach wykracza daleko poza przyjęty w tytule r. 1510.

Dalsze dzieje organizacji parafialnej — po r. 1510 — traktuje już bardzo skrótowo, wyodrębniając trzy grupy zagadnień: straty w okresie reformacji, unie i kasacje parafii oraz nowe parafie powstałe w latach 1510-1962.

Cennym uzupełnieniem całości opracowania jest końcowa tabela statystyczna i załączone do tomu mapy. Trzy pierwsze obejmują wielkopolską część diecezji: mapa I — okres od X-XI w., mapa II — stan z r. 1300, a III — z r. 1510. Oprócz zarysu granic całej diecezji naniesione

¹⁴ S. 350. ¹⁵ S. 351. ¹⁶ S. 350-353.

¹⁷ Dla wielkopolskiej części diecezji wylicza imiennie w w. X — 12 parafii, w w. XI — 38. Kończy podsumowanie takim jednak stwierdzeniem: „Miałaby więc diecezja poznańska na swym pierwotnym obszarze w Wielkopolsce w X wieku około 12 kościołów, w XI wieku około 60 kościołów parafialnych [...]” (s. 352).

zostały kościoły parafialne, filialne i klasztorne. Na ostatniej z wymienionych map uwzględnione zostały także granice niższych jednostek organizacji terytorialnej — archidiakonatów i dekanatów. Odpowiednio dla części mazowieckiej — mapa VII ilustruje okres od X-XIII w., a mapa VIII stan z r. 1510¹⁸.

2. KWESTIA DOKŁADNOŚCI USTALEŃ NA PRZYKŁADZIE WYBRANYCH DEKANATÓW

Nie zamierzamy w tym miejscu przeprowadzać pełnej analizy cytowanych przez autora źródeł ani, ściśle rzecz biorąc, poddawać ocenie poszczególne elementy przyjętej metody badawczej. Ograniczamy się raczej do zestawienia ważniejszych dostrzeżonych niezgodności w twierdzeniach autora, rozbieżności podawanych na różnych miejscach liczb, a wreszcie, do wskazania na oczywiste błędy i pomyłki.

Jako przykład wybraliśmy 3 dekanaty: poznański, pyzdrowski i stęszewski. Pierwsze dwa graniczyły z archidiecezją gnieźnieńską na odcinku podlegającym tylko niewielkim przesunięciom w badanym okresie. Dekanat stęszewski, położony centralnie, niewielki obszarem i liczbą parafii, należy jak i poprzednio wymienione do obszaru stosunkowo dobrze poświadczanego w źródłach. Te m. in. elementy zadecydowały o dokonanym wyborze.

a) DEKANAT POZNAŃSKI

Po opisie kościołów miasta Poznania podaje Nowacki zwięzłą charakterystykę dekanatu poznańskiego. „Na obszarze tym — pisze na s. 356 — wydają się nam najdawniejszymi ośrodkami parafialnymi z X i XI w. Giecz i Grodziszczko, Bnin, Kostrzyń i Środa, na następne stulecia, XII-XIV, przypada założenie dalszych parafii w łącznej liczbie 34, a z parafiami Poznania i Strzeszyna razem 41”.

Stwierdzenie powyższe zawiera kilka nieścisłości. Po pierwsze, na w. XI datuje autor na innym miejscu jeszcze parafię w Czerlejnii^{18a}. Po wtóre, wymienione kolejno „Giecz i Grodziszczko” — podobnie jak „Kostrzyń i Środa”, należałoby rozumieć jako oddzielnie istniejące parafie. Tymczasem, jeszcze na tej samej stronie, podając szczegółowy zarys dziejów kościoła w Gieczu i Grodziszczku, na w. X datuje autor budowę samych świątyń. Prawa parafialne przypisuje tylko kościołowi w Gie-

¹⁸ Ustalenia naniesione na mapy dość często odbiegają od ustaleń w tekście. np. dla mapy III zauważono ok. 30 poważniejszych odchyłań.

^{18a} S. 358.

czu. Na pytanie, od kiedy podobne funkcje pełnił kościół w Grodziszczku najpierw odpowiada — „nie wiadomo”¹⁹, ale kilka wierszy dalej dodaje: „po założeniu w ciągu XII-XIV w. dalszych parafii i utworzeniu może w XIII w. (przed 1359, czy nawet już dawno przed 1250) osobnej w Grodziszczku [...]”. Jeszcze czterokrotnie wśród kościołów parafialnych pochodzących z XI w. podaje autor Giecz, a o Grodziszczku wspomina co najwyżej — „z czasem również parafialny”²⁰. Konsekwentnie zatem należy przyjąć — wbrew wyżej podanej informacji — że Grodziszczko nie posiadało odrębnego ośrodka parafialnego w X czy XI, ale nawet w XII w., lecz tylko własną świątynię lub raczej kaplicę zamkową.

Nieściska jest także liczba 34 nowo powstałych parafii w okresie od XII do XIV wieku. Wliczone tu zostały nie tylko ośrodki wcześniejsze z X i XI w., ale i późniejsze, jak Kórnik — fundacja XV-wieczna (1437)²¹ oraz kościół w Chłapowie, który parafialnym nigdy nie był²².

Również liczba 41 parafii, powtórzona także w końcowym zestawieniu dla r. 1510, stoi w oczywistej sprzeczności z twierdzeniem podsumowującym opis dekanatu poznańskiego, gdzie czytamy: „z powyższej liczby 41 parafii [...] upadła przed rokiem 1510 parafia Strzeszyn”²³. Dodajmy, że wyłączyć należy i kościół w Chłapowie, o czym będzie jeszcze mowa niżej. Wydaje się, że Nowacki w żadnym z zestawień, podanych na początku lub na końcu opisywanego dekanatu, nie bierze pod uwagę parafii, które w tym czasie uległy likwidacji.

Po tych uwagach ogólnych przejdźmy do omówienia ważniejszych rozbieżności w twierdzeniach odnośnie do poszczególnych parafii.

Błażejewo — Parafia Błażejewo powstała, zdaniem autora, w 1. poł. XIV w., a w r. 1513 bp J. Lubrański „inkorporował plebanię” do prepozytury bnińskiej, do której należały, jak pisze, „w roku 1510 Bnin miasto i folwark, Błażejewo (niegdyś osobna parafia) [...]”²⁵.

Skoro inkorporacja miała miejsce dopiero w r. 1513, dlaczego już w 1510 wlicza Nowacki Błażejewo do miejscowości stanowiących okręg parafialny Bnina? Być może w ten sposób uregulowano stan prawny sytuacji de facto od dawna już istniejącej. Nigdzie jednak autor o tym nie wspomina. Natomiast uwaga dodana w nawiasie — „niegdyś osobna parafia” — nastrocza dodatkową trudność. Wskazuje wyraźnie na stan

¹⁹ S. 356.

²⁰ O parafii w Gieczu, jako fundacji z XI w., wspomina autor na s. 340 n., 350 n.

²¹ Por. s. 359.

²² Sam Nowacki pisze na s. 644: „Nie było tam kościoła parafialnego, chyba tylko sukursalny lub kaplica, może jednak usiłowano zdobyć dla niej prawa parafialne”.

²³ S. 362.

²⁴ S. 359. Wiadomość powtórzona na s. 567.

²⁵ S. 359.

istniejący od dłuższego czasu. Na mapie ilustrującej sieć parafialną w r. 1510 kościół w Błażewie zaznaczony jest jako parafialny. Dopiero na następnej — r. 1602 — figuruje tam kościół pomocniczy. W *Liber beneficiorum z roku 1510* mówi się jednak wyraźnie o uposażeniu plebana błażewskiego²⁶. Parafię tę w naszym zestawieniu przyjmujemy jako istniejącą w r. 1510 „pewnie”.

Chłapowo — Całość informacji o tej parafii zamknął autor w trzech zdaniach. „W początkach XVI wieku i może już wcześniej był tam kościół sukursalny. W roku 1506 występuje tamtejszy „pleban” Mikołaj, w 1533 kleryk (minister ecclesiae) — Łukasz. W późniejszych źródłach brak wiadomości o tym kościele”²⁷. Na ogół jednej wzmianki o plebanie, przy braku dalszych wiadomości potwierdzających istnienie parafii, nie uważa autor za dowód wystarczający²⁸. W przytoczonym wyżej opisie potwierdza to użycie cudzysłowu przy określeniu „pleban”. Dalej, miejscowość tę odnajdujemy w zestawieniu kościołów sukursalnych i kaplic z dopiskiem: „Nie było tam kościoła parafialnego, chyba tylko sukursalny lub kaplica, może jednak usiłowano zdobyć dla niej prawa parafialne”²⁹. W *Liber beneficiorum* Chłapowo zaliczone jest wyraźnie do parafii Grodzisko^{29a}. Zatem, mimo trzykrotnego zaliczenia przez Nowackiego powyższej miejscowości do rzędu parafialnego, należy uznać to za pomyłkę. Niesłusznie też opis tego kościoła znalazł się w części zatytułowanej Rozwój sieci parafii do r. 1510.

Grodziszczko — Jak stwierdziliśmy poprzednio nie ma podstaw do przyjęcia tutaj ośrodka parafialnego w XI czy XII wieku. W przytoczonym już raz fragmencie: „po założeniu w ciągu XII-XIV w. dalszych parafii i utworzeniu może w XIII w. (przed 1359 czy już dawno przed 1250) osobnej w Grodziszczku” autor opowiada się niedwuznacznie za XIII stuleciem. Możliwości powstania parafii przed 1250 zaprzecza jednak sam na kilku miejscach, gdzie wyraźnie stwierdza, iż kościół ten w r. 1298 nie był jeszcze parafialnym³¹. W rozdziale traktującym o or-

²⁶ „Ecclesia in villa Blozeyevo habet decem marcas census annui pro plebano [...]” (s. 59). W indeksie miejscowości podaje Nowacki: Błażewo, eccl. par., dec. Poznań (s. 294).

²⁷ S. 356.

²⁸ Wspominając kościół w Karminie (s. 433), pisze: „Znany jest z akt konsystorskich 1408-1409 tylko pleban Piotr ze sporów z plebanem bojanowskim Andrzejem. Poza tym nie ma żadnych wiadomości o tamtejszym kościele. Niewątpliwie był tam kościół, może jednak tylko sukursalny niewiadomego tytułu. Że Piotra tytułowano plebanem, nie przesądza jeszcze niczego”. Por. Drzeczkowo (s. 431), Więckowice (s. 370).

²⁹ S. 644.

^{29a} S. 62 n.

³⁰ S. 356.

³¹ Omawiając podział diecezji poznańskiej na archidiakonaty regionalne w roku 1298, Nowacki pisze: „Tymczasem otrzymał archidiakon [...] — nie kościół pa-

ganizacji archidiakonalnej, pewne określenia zdają się wprost przenosić erekcję parafii na w. XIV. Na s. 310 czytamy: „Dokument z roku 1298 pozwala na wniosek, że kościół św. Jana w Grodziszczku był już lub został wówczas inkorporowany do prebendy archidiakona wraz z całym swym uposażeniem. Może dopiero później utworzono tam osobną parafię z własnym plebanem [...]”. W tym sensie można też rozumieć dalsze sformułowania autora: „Po wyposażeniu plebanii w Grodziszczku nie zatrzymał archidiakon poznański w obrębie tejże parafii żadnej ziemi i zdaje się żadnych dziesięcin, chyba tylko w nieznanych dziś wsiach Ostrów i Żabice, o których nie wiadomo, czy należały wówczas do tejże parafii, czy raczej do gułtowskiej”³². Wyraźnie jest mowa o parafii, ale użyte pojęcie „wyposażenie”, w przeciwieństwie do redotacji, wskazuje raczej na sam moment tworzenia parafii. Zestawienie czasowe tego faktu z istnieniem parafii Gułtowy jest pewną osobliwością, bo przecież „kościół gułtowski w połowie XIV wieku jeszcze nie istniał”³³. Pozostałe wzmianki o kościele w Grodziszczku nie wnoszą już nic nowego. Na mapie II — r. 1300 — w Grodziszczku zaznaczony jest kościół parafialny. Z uwagi jednak na liczne błędy i odchylenia w stosunku do tekstu nie pozwala to na wyciąganie jakichś dalej idących wniosków. W tej sytuacji bardziej uzasadniony wydaje się wniosek umieszczenia kościoła w Grodziszczku w rzędzie parafii czternastowiecznych.

Pierzchno — W latach 1495-1498 wcielono plebanię w Pierzchnie do nowo powstałej kolegiaty w Kórniku³⁴. Autor nie precyzuje bliżej rodzaju dokonanej unii, stąd nie jest pewne, czy kościół ten nadal pełnił funkcję ośrodka parafialnego, czy też został zamieniony na kościół pomocniczy. Za pewną wskazówkę można przyjąć dalszą wiadomość, że „po włączeniu plebanii do prepozytury kórnickiej utrzymała parafia jeszcze swą odrębność, wsiąkła jednak z czasem w kórnicką”³⁵.

Jak długo trwał ten stan rzeczy? Nowacki przesuwa go aż poza r. 1510, gdy pisze: „Jeszcze w *Liber beneficiorum* z roku 1510 nazwano tę parafię: Kórnik—Pierzchno. Następnie brak o kościele w Pierzchnie wszelkich wiadomości”³⁶. Nie wydaje się jednak, by nazwa Kórnik—Pierzchno oznaczała dwie odrębne parafie, jest to raczej ślad połączenia dwu ośrodków w jeden przy czasowym zachowaniu w tytule obu nazw.

rafialny Wniebowzięcia NMP, lecz św. Jana Chrzciciela w grodzie Gieckim czy Grodziszczku [...]” (s. 288; podobnie s. 309).

³² S. 310.

³³ S. 357.

³⁴ S. 359.

³⁵ Tamże.

³⁶ S. 570. Tekst w *Liber beneficiorum*: „Oppidum Curnyk continet unum mansum pro plebano et mensalia. Est autem parochia videlicet Pyrzchno annexa ecclesiae collegiate in Curnyk tamquam mater filie” (s. 60).

Określenie więc „z czasem” obejmowałoby co najwyżej okres przed r. 1510.

Na niewyraźną sytuację tego kościoła wskazuje nadto fakt, że w tymże *Liber beneficiorum* Pierzchno wymienione jest także wśród wsi parafii Nietrzezanowo — o czym zresztą informuje sam Nowacki³⁷. Czyni przy tym następującą uwagę: „Uderza, że wymieniono tu w 1510 jak i 1580 Pierzchno, które miało własny kościół parafialny, złączony z kolegiackim w Kórniku”³⁸. Określenia „kościół parafialny” używa Nowacki jeszcze kilka razy dla lat późniejszych wbrew zapewnieniu, że „następnie brak o kościele w Pierzchnie wszelkich wiadomości”³⁹.

Z powyższych uwag wynika, że Pierzchno uważa autor jeszcze długo po r. 1510 za ośrodek parafialny, chociaż na mapie III — r. 1510 — zaznacza kościół filialny. W naszym zestawieniu wliczymy ten kościół jako ośrodek parafialny istniejący „prawdopodobnie”.

Strzeszyn — Parafia bardzo słabo poświadczona w źródłach. Pleban ze Strzeszyna Wielkiego występuje tylko jeden raz, jako świadek pewnej sprawy w r. 1397⁴⁰. Wiadomo też, że „w r. 1510 Strzeszyn (Strzeszynek?) należy do parafii Kiekrz, a w roku 1580 do parafii św. Wojciecha w Poznaniu”⁴¹. Zrozumiała jest zatem oględność sformułowania autora: „Strzeszyn miał może aż do początków XV w. własną parafię, wyjętą z pierwotnej w Chojnicy”⁴². Wyrażenie „aż do początków XV wieku” suponowałoby jakieś dłuższe trwanie. Zaprzecza temu inna informacja: „Strzeszyn z kościołem parafialnym z około 1400 r. wspominaliśmy już wyżej pod parafią św. Wojciecha, do której jeszcze w XV wieku został inkorporowany”⁴³.

W sumie z powyższych wypowiedzi wynikałoby, że ośrodek parafialny w Strzeszynie istniał bardzo krótko — od około r. 1400 do początków XV w. — czyli zaledwie kilkanaście lat. Niezgodna jest przy tym data jego inkorporacji do parafii św. Wojciecha w Poznaniu⁴⁴. W końcowym

³⁷ *Księga uposażeń* s. 76. W wykazie osób i miejscowości na s. 334 podaje Nowacki: Pierzchno (Pierzchno — par. Nietrzezanowo); Pierzchno eccl. par. matrix, anexa filie in Kórnik.

³⁸ S. 366.

³⁹ O kościele parafialnym w Pierzchnie mówi Nowacki w r. 1521 (s. 667). 1590 (s. 325), 1602 (s. 356).

⁴⁰ S. 355.

⁴¹ Tak informuje autor na s. 355, trzykrotnie jednak podaje przynależność do parafii św. Wojciecha już w XV w. (s. 355, 375, 571).

⁴² S. 355. Przy opisie par. Chojnica (s. 374) nie czyni żadnej wzmianki o Strzeszynie.

⁴³ W kolejności omawianych parafii w tym miejscu przypada szczegółowy opis tego kościoła (s. 375).

⁴⁴ Por. przyp. 41.

zestawieniu Strzeszyn mylnie został wliczony do liczby parafii w r. 1510. Bezpodstawnie też figuruje na mapie II — 1300 r. — jako ośrodek parafialny, a zniknął zupełnie z mapy III — r. 1510.

K o s t r z y ń — Kostrzyń zalicza Nowacki „do wcześniejszych ośrodków parafialnych z XII czy nawet XI w.”⁴⁵. W takim sformułowaniu większy stopień pewności przypisuje autor raczej powstaniu parafii w XII wieku. Jednakże w ogólnej charakterystyce dekanatu poznańskiego wymienia Kostrzyń wśród parafii z X-XI wieku⁴⁶. Na mapie I zaznacza ten kościół również jako jedenastowieczny. Nie znajdujemy go jednak w żadnym z zestawień kościołów XI- czy XII-wiecznych podanych we wstępie rozdziału. Pierwsza wzmianka o plebanie pochodzi z poł. XIII w. wkrótce po lokacji miasta. Z uwagi jednak na to, że Kostrzyń był grodem kasztelańskim oraz czołem opola i jako taki jest poświadczony źródłowo już w 1191 r.⁴⁷, istnienie tam ośrodka parafialnego w XII w. jest bardzo prawdopodobne.

T u l c e — Przy szczegółowym opisie parafii zgadza się autor z przekazem Długosza określającym czas jej powstania na XII stulecie⁴⁸. Wcześniej jednak wymienia Tulce wśród kościołów założonych w dobrach prywatnych już w XI w.⁴⁹, lecz nie podaje tej miejscowości w cytowanym już kilkakrotnie zestawieniu na s. 356. Podobnie nie figuruje w nim i Czerlejno. Z reguły też, jak się jeszcze o tym przekonamy nieraz, wszelkie zestawienia i podsumowania dla poszczególnych dekanatów są zazwyczaj dalece niekompletne i sprzeczne w niejednym z samym opracowaniem.

Na mapie I Tulce wyraźnie są zaznaczone jako parafia dwunastowieczna. Z. Świechowski, na podstawie badań archeologicznych, ustala powstanie kościoła murowanego w Tulcach na 1. poł. XIII wieku⁵⁰. Już wcześniej ten sam zespół zabytkowy datował na 2. poł. w XII lub 1. poł. XIII S. Wiliński⁵¹. Z powyższych racji istnienie kościoła parafialnego w Tulcach już w XII w. jest wysoce prawdopodobne.

Uwzględniając wyżej poczynione uwagi podamy obecnie zestawienie liczbowe, do jakiego uprawnia zebrany przez Nowackiego materiał źródłowy i przyjęte kryteria. Stosując te same przedziały czasowe, zmieniamy jednak układ tabeli. Uważamy za rzecz istotną wyraźnie określić

⁴⁵ S. 357. ⁴⁶ S. 356.

⁴⁷ Kostrzyń jako czoło opola jest odnotowany w *Kodeksie dyplomatycznym Wielkopolski* pod nr 29. Lokacja miasta miała miejsce w r. 1251, a pierwsza wzmianka o plebanie pochodzi z r. 1257.

⁴⁸ S. 360. ⁴⁹ S. 352.

⁵⁰ *Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków*. Wrocław 1963 s. 297.

⁵¹ *Granitowe kościoły wiejskie w Wielkopolsce*. „Przegląd Zachodni” R. 8:1952 nr 11-12 s. 417-432.

stopień pewności istnienia danego ośrodka parafialnego w przyjętym okresie czasu. O pewności mówimy wówczas, gdy czas powstania danego ośrodka możemy określić bezpośrednio, na podstawie wiarygodnych źródeł pisanych, bądź też w oparciu o wyniki badań archeologicznych i architektonicznych.

Konsekwentnie za ośrodki istniejące „prawdopodobnie” przyjmujemy te, których czas powstania możemy określić pośrednio, na podstawie elementów pomocniczych, jak: sytuacja osadnicza, stosunki dziesięcinne, wezwania czy jeszcze częściej uwzględniane przez Nowackiego stosunki własnościowe. W wypadku, gdy przytoczona racja jest mało prawdopodobna lub autor w ogóle nie podaje szczegółowego uzasadnienia, a tylko kontekst każe się domyślać jakiegoś ogólnego założenia typu: strefa o dużym nasileniu kolonizacji na prawie niemieckim, gdzie przeważała zasada parafii jednowioskowych, zatem [...] — ośrodki te ujmujemy, umownie, jako „hipotetyczne”.

W ostatniej rubryce — dla porównania — podajemy obliczenia Nowackiego z końcowego zestawienia na s. 588 n. Osobno też zostanie podany ubytek parafii, ale tylko wtedy, gdy w którymś z przyjętych przedziałów czasowych występowała dana parafia jako potwierdzona „pewnie”, a następnie uległa likwidacji.

Tab. 1. Rozwój sieci parafialnej dekanatu poznańskiego do r. 1510

Okres	Liczba parafii potwierdzonych			Ubyło	Zestawienie Nowackiego
	pewnie	prawdopodobnie	hipotetycznie		
X-XI	2	—	5	—	9
XII	3	10	6	—	15
XIII	16	11	4	—	31
XIV	27	12	—	—	38
1510	39	1	—	—	41

b) DEKANAT PYZDRSKI

Rozwój sieci parafialnej dekanatu Pызdry do r. 1510 zilustrował Nowacki dwoma — dodajmy od razu — zupełnie nie pokrywającymi się z sobą zestawieniami. Pierwsze z nich, na s. 367, stanowi podsumowanie szczegółowego opisu parafii dekanatu, drugie znajdujemy w tabeli statystycznej na s. 588 n.

	X-XI	XII	XIII	XIV	1510
s. 367	2	4	9	23-24	25
s. 588 n.	1	3	7	19	19

Różnice są oczywiste, lecz ich genezy nie sposób się domyślić. Liczby zaczerpnięte z tabeli (s. 588 n.) całkowicie odbiegają od ustaleń w tekście, lecz i to pierwsze zestawienie (s. 367) porównane z opisem nie jest wolne od błędów. I tak: w XIII w. przyjmuje Nowacki powstanie 5 nowych parafii, a w tekście stwierdza powstanie tylko trzech: Murzynowo, Bardo, Szamarzewo⁵². Odwrotnie ma się rzecz w w. XII: w tekście ustala początek 4 nowych parafii, a w tabeli uwzględnia tylko dwie. Dodajmy jeszcze, że na s. 363 do najstarszych „środków kościelnych z X-XI wieku” zaliczył: Pyzdry, Biechowo, Ciążen, Opatówko, Targową Górkę, a także Nietrzanowo i Miłosław — w sumie 7 kościołów — w tabeli (s. 588 n.) podaje 4, a w zestawieniu na s. 367 znów 6.

Rozbieżności w wyżej cytowanych miejscach są — jak można sądzić — przede wszystkim odbiciem wątpliwości i niepewności samego autora. Świadczy o tym często używane określenie typu — „kościół parafialny założono zapewne w XIV lub XV wieku”⁵³, czy też fakt, gdy dla XIV w. dopuszcza możliwość przyjęcia 23 lub 24 ośrodków parafialnych. Nierzadkie są też wypadki, gdy Nowacki w ogóle nie wyraża swej opinii i dlatego nie da się rozstrzygnąć, gdzie zaliczył omawiany kościół.

Prześledźmy ważniejsze przypadki.

Czeszewo — Dwie kolejne informacje o tej miejscowości podają inny czas powstania w niej kościoła parafialnego. Bezpośrednio pod hasłem Czeszewo czytamy: „kościół parafialny św. Mikołaja założył tam zapewne dopiero w początkach XV wieku kanonik gnieźnieński i archidiakon kaliski Mikołaj Zaremba z Czeszewa”⁵⁴. Nieco wcześniej, opisując parafię Pyzdry, czyni uwagę: „[...] wydzielono z niej w XIII i XIV wieku niektóre okoliczne parafie: Czeszewo, Mikuszewo [...]”⁵⁵.

Dalej podważa jednak wiarygodność zapisu o plebanie czeszewskim Wojciechu z r. 1407 podkreślając fakt kanonicznej erekcji dopiero w r. 1425⁵⁶. W takim wypadku Czeszewo należy uznać za parafię XV-wieczną.

Gałęzewo — W r. 1446 kapituła poznańska wyraziła zgodę bpowi A. Bnińskiemu na złączenie kościoła gałęzewskiego, jako filialnego, z szamarzewskim. Dekret unii nie jest znany. W roku 1478 Gałęzewo

⁵² Murzynowo (s. 366), Bardo (s. 367), Szamarzewo (s. 364).

⁵³ Przykładem może być opis parafii Gozdowo (s. 365): „[...] otrzymało kościół parafialny św. Filipa i Jakuba najpóźniej w XIII w., może już w XII wieku [...]”; podobnie Sokolniki (s. 364), Wszembórze (s. 363), Opatówko (s. 365).

⁵⁴ S. 363. ⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ Pod r. 1407 rzekomo zapisany jest w aktach tamtejszy pleban Wojciech (*Schematyzm gnieźnieński* s. 30). „Lecz przywilej kanonicznej erekcji kościoła wystawił dopiero 4 VII 1425 biskup Andrzej Gosławski z kapitułą poznańską. Tenor przywileju nie jest znany, są o nim wzmianki [...]” (s. 363).

miało własnego plebana — Wincentego. W 1510 kościół był pod zarządkiem plebana szamarzewskiego, później jednak miał znowu osobnych plebanów, a w r. 1540 bp A. Branicki „uznał jego niezależność jako osobnego parafialnego z chrzcielnicą, a nie tylko jako kaplicę, przeciwko uroszczeniom plebana szamarzewskiego i stwierdził, iż ten nie zdołał dowieść zjednoczenia obu kościołów”⁵⁷. Tyle podaje Nowacki. Do rozstrzygnięcia pozostaje, czy w okresie sporządzania *Księgi uposażeń* — r. 1510 — był to „aktualnie działający ośrodek parafialny”. Tylko takie bowiem kościoły, zgodnie z zapowiedzią autora, miały być brane pod uwagę w tabeli statystycznej.

W *Księdze uposażeń*, na którą powołuje się Nowacki, tekst zapisany pod „Gałanzowo”, czyli Gałężewo, rozpoczyna się od relacji o Szamarzewie i na niej się kończy. Wieś Gałężewo wymieniona jest jako jedna z miejscowości należących do parafii szamarzewskiej bez jakiegokolwiek uwagi. Jest to o tyle charakterystyczne, że osoba sporządzająca tę część *Księgi* wymieniając np. Nowawieś zaznacza — „extra parrochiam”⁵⁸. Bezpośrednio przed Gałanzowo zaznaczone jest Szamarzewo, lecz bez tekstu. Jakkolwiek powyższy zapis *Księgi uposażeń* nie jest w stanie przesądzić ostatecznie kwestii, o którą tu chodzi, to jednak stawia ją jako problem otwarty. Określenie Nowackiego „było pod zarządkiem plebana szamarzewskiego” — też sprawy nie wyjaśnia. W tabeli, na końcu tych uwag parafię tę wliczamy do istniejących „prawdopodobnie”.

Gozdowo — Z wcześniejszych przekazów wiemy, że w r. 1136 Gozdowo należało do posiadłości abpa gnieźnieńskiego, a następnie prepozytury w Gnieźnie⁵⁹. Kościół ten przyłączono do diecezji poznańskiej dopiero po dłuższym sporze w r. 1364⁶⁰. Nie wiadomo bliżej, na jakiej podstawie dokonano wówczas rozgraniczenia obszaru obu diecezji, czy wprowadzono jakieś zmiany, czy też zatwierdzono stan poprzednio już istniejący. Nowacki uwzględni Gozdowo i drugą przyłączoną wówczas parafię, Opatówko, w tabeli statystycznej już w XII wieku⁶¹.

Kaczanowo — W r. 1303 bp Andrzej Zaremba nadał kustodii katedralnej Kaczanowo w zamian za Buk i Wielkawieś. W dokumencie zamiany, jak i w nowym przywileju lokacyjnym z r. 1351, nie wspomniano ani o kościele, ani o patronacie. Pomimo tego Nowacki wysuwa przypuszczenie, że „kościół parafialny św. Marcina założyła i uposażyła tam, sądząc z jego tytułu, zapewne dopiero po 1303 r. kapituła poznańska (kustosz)”⁶². Wydaje się, że czas fundacji kościoła należy przesunąć nawet poza r. 1351. Brak wzmianki o kościele w dokumencie lokacyj-

⁵⁷ S. 364.⁵⁸ *Księga uposażeń* s. 74.⁵⁹ S. 365.⁶⁰ S. 34, 365.⁶¹ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski* nr 7 Opatówko dwukrotnie wylicza w rządzie parafii XII-wiecznych (s. 352, 363).⁶² S. 365.

nym nie jest bowiem chyba przypadkowy. Kościół stanowił jeden z takich elementów, który, gdyby istniał, byłby zapewne wymieniony.

Murzynowo Kościelne — Bp Stanisław Ciołek inkorporował w r. 1426 plebanię w Murzynie do kościoła kolegiackiego w Środzie. Z uposażenia wcielonej plebanii udotowano następnie dwa kanonikaty⁶³. Nowacki nie określa bliżej rodzaju dokonanej unii. W tabeli końcowej pod r. 1510 zaznaczył jeden kościół dekanatu pyzdrskiego jako filialny⁶⁴. Trudno wszakże rozstrzygnąć, który mógł mieć na myśli — może parafię w Gałęzewie? W *Księdze uposażeń* tekst pod Murzynie zapisany jest, zdaniem Nowackiego, inną ręką niż całość i wymienia plebana Jakuba⁶⁵. W tym czasie Jacobus de Pisdri występuje w kolegiacie średzkiej jako kanonik i altaryzsta⁶⁶. Prawdopodobnie jest to ta sama osoba, zatem kościół w Murzynie pozostałby nadal samodzielnym ośrodkiem parafialnym. Przemawia za tym także dość znaczna odległość między tymi miejscowościami — około 12 km. W zestawieniu podamy ten kościół w r. 1510 jako „prawdopodobnie” parafialny.

Tab. 2. Rozwój sieci parafialnej dekanatu pyzdrskiego do r. 1510

Okres	Liczba parafii potwierdzonych			Ubyło	Zestawienie Nowackiego
	pewnie	prawdopodobnie	hipotetycznie		
X-XI	—	1	2	—	1
XII	—	5	1	—	3
XIII	2	6	1	—	7
XIV	15	9	—	—	19
1510	23	2	—	—	19

c) DEKANAT STĘSZEWSKI

W ogólnym wprowadzeniu do opisu dekanatu podaje autor, że liczył on tylko 15 parafii w XV w.⁶⁷, po czym wymienia wszystkie w układzie chronologicznym, według stuleci, w których powstały. Co do połowy z nich zmieni swe zdanie zaraz na następnych stronach. Poza tym przy wyliczaniu mówi o 16, a w zestawieniu końcowym już o 18 parafiach. Oto jak wyglądają obydwa zestawienia:

⁶³ S. 366, 605.

⁶⁴ *Rocznik archidiecezji poznańskiej na rok tysiąclecia*. Poznań 1968 s. 452: „od roku 1428 kościół był filialnym Środy”.

⁶⁵ *Księga uposażeń* s. 75: „Jacobus plebanus ad ecclesiam parrochiale in Murzinowo habet proventus [...]”.

⁶⁶ S. 196, 355. ⁶⁷ S. 367.

	X-XI	XII	XIII	XIV	1510
s. 367	1	5	10	15	16
s. 588 n.	1	5	11	16	18

Liczba 16 parafii odpowiada faktycznym ustaleniom autora, lecz chronologia ich powstania jest w dużym stopniu niezgodna. Parafie te omówimy dokładniej.

Drużyn — We wstępnej charakterystyce dekanatu oraz przy szczegółowym opisie parafii autor opowiada się zdecydowanie za erekcją w XIII wieku⁶⁸. Raz jednak umieszcza ją w wykazie parafii dwunastowiecznych, ale nie zaznacza na mapie I⁶⁹.

Górka lub Góra — Miała to być parafia jednowioskowa z XIV wieku. Kiedy wieś opustoszała i role kmiecie włączono do folwarku, kapituła poznańska zwróciła się w r. 1514 z prośbą o włączenie Górki do parafii Trzebaw^{69a}. Aktu unii nie znamy. W tej sytuacji rodzi się pytanie, czy w r. 1510 był to „aktualnie działający ośrodek parafialny”. Wydaje się to mało prawdopodobne, tym bardziej że jej plebanów znamy z akt konsystorskich tylko do poł. XV wieku. Wspomniano ją jeszcze w wykazie kontrybucji z lat 1539-40 jako „Gorka deserta”⁷⁰.

Konarzewo — Wypadek szczególny — autor trzykrotnie ustala wiek parafii i za każdym razem inny. Przy szczegółowym opisie parafii skłania się do przyjęcia w. XII⁷¹. W ogólnej charakterystyce dekanatu zalicza Konarzewo do parafii powstałych w XIII w.⁷², a z pominięcia tej miejscowości w dokumencie z r. 1298, rozgraniczającym zasięg archidiaconatów, wnioskuje, że parafia powstała dopiero w ciągu XIV wieku⁷³. Tu należy zauważyć, iż wprawdzie przywilej z 1298 r. na odcinku między Obrzyckiem, Wronkami, Śremem i Książem wymienia wyjątkowo dużą grupę 22 parafii, to wcale nie jest pewne, czy wymienia wszystkie, zwłaszcza że chodzi tu o dość szeroki pas pograniczny.

Powyższe wnioski autora zawiera ponadto jeszcze inne nieścisłości, np. wylicza on imiennie 10 miejscowości, których nie wymienia wzmiankowany dokument, a które istnieją już około 1400 r., z czego wyprowadza wniosek: „na odcinku powyższym doszło więc w ciągu XIV wieku jeszcze 9 nowych parafii [...]”⁷⁴. Cztery z wymienionych — nie licząc Konarzewa — uzna gdzie indziej za wcześniejsze lub późniejsze, podając nawet dokładne daty⁷⁵.

Inną wątpliwość nasuwa opis uposażenia plebanii konarzewskiej

⁶⁸ S. 367, 369. ⁶⁹ S. 352. ^{69a} S. 368.

⁷⁰ Ostatnim znanym plebanem jest Maciej; występuje w źródłach w r. 1455, 1457 i być może w 1565 (s. 368).

⁷¹ S. 370. ⁷² S. 367. ⁷³ S. 350. ⁷⁴ Tamże.

⁷⁵ Są to następujące parafie: Bytyń, czas powstania: 1267-1278 (s. 460), Żabno 1436 (s. 425), Jaszkowo 1463 (s. 425).

w r. 1510. Nowacki wymienia tu dwa majątki kapitulne: Trzcielinek i Gołuski (Gołuszyce) „pierwotnie obszar późniejszej parafii Skórzewo”⁷⁶. Jeśli parafia w Konarzewie powstała w XII lub XIII w. „pierwotnie” obydwie miejscowości nie mogły należeć do Skórzewa, gdzie parafia powstała dopiero w 1300 roku⁷⁷. Na mapie I figuruje Konarzewo jako parafia XII-wieczna. Pierwsza wzmianka o kościele pochodzi z ok. 1370 r., dlatego w zestawieniu, które podamy niżej, w. XIV przyjmujemy jako pewny, a XIII — z tytułu innych przesłanek przytoczonych przez autora — jako prawdopodobny czas fundacji parafii w Konarzewie.

Ł ó d ź — Dwukrotnie początku tej parafii autor upatruje w XII w.⁷⁸, tak też oznaczona jest na mapie I. Raz jednak spotykamy ją w wykazie parafii z XI wieku⁷⁹.

Mosina — Przy opisie parafii autor nie rozstrzyga ostatecznie o czasie powstania między XII a XIII w., wyraźnie jednak skłania się do XII stulecia⁸⁰. W ogólnych zestawieniach raz podaje w. XII to znów XIII⁸¹. Na mapie I widnieje jako parafia z XII wieku. Jako „pewnie” potwierdzoną wliczymy ją dopiero do rzędu parafii XIII-wiecznych.

Skórzewo — Krótki przegląd stosunków własnościowych tej miejscowości Nowacki kończy zdaniem: „Trudno więc przesądzić, kto i kiedy założył tamtejszy kościół”⁸². Kilka wierszy wcześniej odrzuca wiadomość podaną przez J. Łukaszewicza o erekcji parafii w r. 1300. Wydaje się, że XV stulecie podane w ogólnej charakterystyce dekanatu jest bardzo prawdopodobnym czasem fundacji tej parafii.

Słupia — Dokładna data erekcji nie jest znana, prawdopodobnie miała miejsce w XII w. — tak ustala autor pod hasłem na mapie I⁸³. Jednak we wstępie do omawianego dekanatu wymienia ją w rzędzie parafii XIII-wiecznych⁸⁴. Parafia potwierdzona źródłowo w końcu XIII w. mogła istnieć już wcześniej.

Stęszew — W zestawieniu wstępnym na s. 367 figuruje jako parafia z XII w., lecz nie ma jej w sumarycznym wykazie parafii XII-wiecznych na s. 352 ani na mapie I. Pod hasłem natomiast Nowacki zdecydowanie opowiada się za XIII stuleciem⁸⁵. Ten wiek można przyjąć jako rzeczywiście prawdopodobny, potwierdzone źródłowo jest istnienie tego kościoła dopiero w następnym wieku⁸⁶.

⁷⁶ S. 370. ⁷⁷ Tamże. ⁷⁸ S. 367 n. ⁷⁹ S. 352.

⁸⁰ „Kościół parafialny, pierwotnie zapewne św. Wawrzyńca [...] jest fundacją z XII czy XIII wieku. Według dokumentu z r. 1302 miasto lokowane było na prawie niemieckim w sąsiedniej Niwce, a w 1302 zostało ponownie lokowane na dawnym”.

⁸¹ S. 352 — „parafia z XII wieku”; s. 367 — „parafia z XIII w.”.

⁸² S. 370. ⁸³ S. 369. ⁸⁴ S. 357. ⁸⁵ S. 369.

⁸⁶ Po raz pierwszy pleban Andrzej wspomniany jest w r. 1315 (*Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski* nr 977).

Wiry — I znowu informacja z ogólnej charakterystyki dekanatu — Wiry parafią z XIV w. — stoi w sprzeczności z danymi szczegółowego opisu parafii: „Kościół parafialny założony został [...] zapewne dopiero w XIII wieku”⁸⁷. To ostatnie datowanie jest prawdopodobne, lecz o pewności można mówić dopiero dla w. XV⁸⁸.

Tab. 3. Rozwój sieci parafialnej dekanatu stęszewskiego do r. 1510

Okres	Liczba parafii potwierdzonych			Ubyło	Zestawienie Nowackiego
	pewnie	prawdopodobnie	hipotetycznie		
X-XI	—	1	—	—	1
XII	—	4	3	—	5
XIII	8	3	1	—	11
XIV	11	4	—	—	16
1510	15	—	—	—	18

3. ROZWÓJ SIECI PARAFIALNEJ W DIECEZJI DO ROKU 1510. PRÓBA NOWEGO ZESTAWIENIA LICZBOWEGO

Przechodzimy z kolei do bliższego omówienia statystycznego sieci parafialnej diecezji, jakie podał Nowacki na zakończenie swego opracowania. Przytaczaliśmy już kilkakrotnie podawane tam liczby stwierdzając, że nie pokrywają się one z ustaleniami tekstu. Sam układ tabeli jest prosty i przejrzysty, niemniej może być powodem zasadniczego nieporozumienia. Pomimo zastrzeżeń, że „dane z okresu X-XIV w. są oczywiście wielce hipotetyczne”⁸⁹, okres ten ujmuje autor w identyczny sposób jak następne przedziały czasowe do r. 1963 włącznie. Oczywiście, wielkości przyjęte w zestawieniu nie są jednorodne i nie można ich w ten sposób traktować. Tyle razy wyrażane wątpliwości musiał autor w tak przyjętym układzie tabeli rozstrzygać jednoznacznie.

Krótkie wprowadzenie do tabeli nie zawiera wielu koniecznych elementów, a podane nie zawsze są dostatecznie i precyzyjnie sformułowane. Przede wszystkim nie wiadomo, co rozumie autor przez „aktualnie działające ośrodki parafialne”⁹⁰, a pojęcie to ma zasadnicze znaczenie,

⁸⁷ S. 367, 371.

⁸⁸ Najwcześniejsze wiadomości o tej parafii (1420, 1441) odnoszą się do uposażenia plebanii.

⁸⁹ Por. przyp. 6.

⁹⁰ Nowacki nigdzie nie definiuje wprost, co rozumie pod pojęciem „parafia”. Pewne elementy podaje na s. 566 n., omawiając unie i kasacje kościołów parafialnych.

gdź ujęte w tabeli liczby obejmują tylko te jednostki. Widoczna w całym opracowaniu tendencja do ujęć czysto prawnych oraz konkretne, analizowane przypadki budzą uzasadnione wątpliwości. To samo należy odnieść do informacji umieszczonej bezpośrednio nad tabelą: „wykładowi oznaczają liczbę kościołów filialnych (matri adiunctae)”⁹¹. Przyjęte założenia nie zawsze są następnie konsekwentnie stosowane. I tak, autor pisze: „za podstawę terytorialnego ustroju administracyjnego diecezji wzięliśmy jej podział na archidiakonaty i dekanaty z roku 1510”⁹². Przeglądając tabelę można by na tej podstawie dojść do wniosku, że archidiakoniat warszawski miał we wspomnianym roku 10 dekanatów, tymczasem istniało ich wówczas tylko 5⁹³. Nowacki odstąpił w tym wypadku od przyjętej reguły, podając liczbę parafii dla okresu przed ich powstaniem.

Obecnie, opierając się na tych samych założeniach, które szczegółowo omówiliśmy przy tab. 1 — dla dekanatu poznańskiego — podajemy próbę nowego zestawienia dla całej diecezji.

W zestawieniu (na s. 135) pominięta została prepozytura w Sontoku, utracona na rzecz diecezji poznańskiej pod koniec XIII wieku. Nowacki bliżej jej nie omawiał, ale uwzględnił w tabeli końcowej.

Przedstawione zestawienie odbiega znacznie od ustaleń Nowackiego zebranych w końcowej tabeli statystycznej. Nie wszystko da się wytłumaczyć odmiennym kryterium metodologicznym, w tym bowiem wypadku po zsumowaniu parafii: wyraźnie potwierdzonych w źródłach, prawdopodobnych i hipotetycznych w danym okresie, liczby końcowe powinny się pokrywać. Niestety, ani w jednym wypadku zgodność taka nie zachodzi. Jeśli weźmiemy pod uwagę fakt dużych rozbieżności w samym opracowaniu Nowackiego pomiędzy tabelą końcową, zestawieniami dla poszczególnych dekanatów i faktycznymi ustaleniami w szczególnym opisie poszczególnych kościołów, taki właśnie wynik nie może specjalnie dziwić.

Omówione wyżej trzy dekanaty nie były wyjątkiem. Na ogólną liczbę 15 dekanatów, przy opisie których podaje Nowacki chronologiczne zestawienie parafii, tylko w jednym przypadku, w dekanacie Błonie⁹⁴, podane liczby są zgodne z tabelą na końcu opracowania. Nie sposób ustalić przy tym jakiejś prawidłowości tych odchyłeń. Wydaje się, że najczęściej jest to zwykły błąd rachunkowy. Bardzo typowy jest np. passus: „Deka-

⁹¹ Tamże.

⁹² S. 588; por. rozdz. XI — „Dekanaty i dziekani” (s. 322-325).

⁹³ Najstarszy znany wykaz dekanatów pochodzi z r. 1535 i podaje ich tylko 5. Dalsze powstały — jak przypuszcza sam Nowacki — w latach 1601-1607 za rządów diecezją bpa Goślickiego (por. s. 328).

⁹⁴ S. 514.

Archidiakonát	Okres	Liczba parafii potwierdzonych			Ubyło	Końcowe zestawienie Nowackiego
		pewnie	prawdopodobnie	hipotetycznie		
poznański	X-XI	2	3	12	—	16
	XII	3	29	24	—	38
	XIII	36	44	17	—	128
	XIV	125	51	5	—	218
	1510	182	27	38	7	229
śremski	X-XI	2	2	4	—	11
	XII	3	13	22	—	26
	XIII	28	38	21	—	101
	XIV	74	68	13	2	170
	1510	148	8	6	9	167
pszczerwski	X-XI	—	2	7	—	7
	XII	1	14	19	—	26
	XIII	18	44	38	—	129
	XIV	48	83	35	2	169
	1510	130	13	26	—	176
warszawski	X-XI	—	3	11	—	12
	XII	—	19	10	—	29
	XIII	13	57	5	—	79
	XIV	33	54	13	—	102
	1510	122	3	5	—	140
diecezja ogółem	X-XI	4	10	34	—	46
	XII	7	75	75	—	119
	XIII	95	183	81	—	437
	XIV	280	256	66	4	659
	1510	582	51	75	16	712

nat sochaczewski liczył u schyłku wieków średnich 16 kościołów parafialnych. Prawdopodobnie do XI w. należy odnieść fundację kościoła w Sochaczewie, do XII wieku w Wiskitkach, Brochowie i Kozłowie Biskupim, do XIII w. — 6 kościołów, a pozostałych 4 do XIV i XV wieku”⁹⁵. W sumie wymienionych jest 14 kościołów, choć zaczął autor od generalnego stwierdzenia „liczył u schyłku wieków średnich 16 [...]”. W tabeli końcowej 14 parafii podanych jest już dla XIV w., a do r. 1510 przybył tylko jeden kościół filialny.

Szczególnie niezrozumiałe są duże rozbieżności w obliczeniach dla

⁹⁵ S. 510.

okresów późniejszych, jak w XIV, a przede wszystkim r. 1510, stosunkowo dobrze poświadczonych w źródłach. Zwracano już uwagę na braki w analizie zebranego przez Nowackiego materiału, to zagadnienie wymaga jednak pełnego przepracowania na gruncie dzisiaj wypracowanej metody badawczej

Zestawiając na nowo tabelę zamierzaliśmy przede wszystkim wyeliminować dostrzeżone błędy i niezgodności oraz wskazać, w jakim stopniu wyniki badań dla diecezji poznańskiej mogą uchodzić za ustalone. Rzecz jest o tyle aktualna, że właśnie omawiane tu zestawienie służyło już niejednokrotnie za podstawę do daleko idących wniosków i uogólnień. Dla przykładu przytoczymy jedno: „Na to, że sieć parafialna podobnie jak w Małopolsce rozwijała się również w Wielkopolsce, zdaje się wskazywać fakt, że w diecezji poznańskiej, z wyjątkiem wysuniętego na wschód archidiaconatu czerskiego, do końca XIV w. dokonała się niemal całkowita jej stabilizacji. W końcu XIV wieku było tu 557 parafii, a w 1510 zaledwie o 15 więcej, przy czym w jednym z archidiaconatów, w śremskim, w XV w. liczba parafii maleje: w XIV było ich 170, a w r. 1510 — 167”⁹⁶. Na tej m. in. podstawie sugeruje dalej autor cytowanego studium, że liczba 500 parafii w XII w. jest mocno zaniżona i bardziej prawdopodobna jest cyfra 800-1000 parafii⁹⁷.

Otóż według przedstawionych wyżej obliczeń, uwzględniając także kościoły potwierdzone tylko z pewnym prawdopodobieństwem, w końcu XIV w. było w diecezji poznańskiej — wyłączając archidiaconat warszawski, czyli czerski — nie 557, lecz 449 parafii. Konsekwentnie, w r. 1510 liczba ich zwiększyła się nie o 15, lecz o 59, a w archidiaconacie śremskim nie tylko, że sieć parafialna nie zmalała, ale nawet zwiększyła się o 14 ośrodków parafialnych.

Na koniec warto chyba wrócić raz jeszcze do dawno stawianej kwestii: czy uzasadnione są próby chronologicznego rozwarstwienia fundacji parafii w okresach o tak fragmentarycznej i niepewnej podstawie źródłowej. Ostatecznie, poza pojedynczymi wypadkami, ustalenia mają co najwyżej charakter mniej lub bardziej uzasadnionych hipotez, nie dających się jednak zweryfikować przy obecnym stanie źródeł.

ETUDE SUR LES PAROISSES MÉDIÉVALES DU DIOCÈSE DE POZNAŃ

Résumé

Au chapitre XII du tome II de la monographie sur *L'histoire du diocèse de Poznań*, le Père Nowacki a analysé le développement des paroisses dans ce diocèse au Moyen Age.

⁹⁶ Wiśniowski, jw. s. 259.

⁹⁷ Tamże.

En raison du peu d'esprit critique dans l'analyse du matériel recueilli, les conclusions de l'auteur ne peuvent être acceptées qu'avec réserve. En utilisant l'exemple des décanats choisis, nous voulons d'abord relever dans cet article les divergences et carences caractéristiques les plus fréquemment rencontrées chez l'auteur dans sa manière de définir les cadres chronologiques des origines des paroisses. Ensuite, nous proposons une formule différente d'élaborer les statistiques concernant le réseau des paroisses dans le diocèse de Poznań jusqu'en 1510.

Dans notre tableau de statistiques, nous avons surtout essayé de supprimer les erreurs et les divergences et de démontrer que nous jugeons les conclusions de cette recherche uniquement dans la mesure où nous sommes à même de les prouver.

Tout en suivant les mêmes critères chronologiques que l'auteur, nous faisons une distinction entre les milieux chronologiquement sûrs et les milieux dont l'origine de la fondation ne peut pas s'établir de façon certaine. Nos résultats diffèrent des conclusions tirées par le Père Nowacki. Nous devons constater de grandes différences dans l'élaboration entre la statistique générale, les statistiques de chaque décanat et la description des églises dans chaque cas particulier. Il m'apparaît impossible d'établir une constante de ces divergences. Une analyse critique de ce très riche matériel s'impose comme un urgent prérequis scientifique.